

שתי תפיסות בעניין חרם הישוב במאה ה־19

Author(s): א' פוקס

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. 16 (תשל"ב), חוברת ג' - ד, pp. 183-196

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70051303>

Accessed: 22/11/2011 06:52

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

שתי תפיסות בענין חרם הישוב במאה ה־17*

מאת אברהם פוקס

דין חרם הישוב בימי־הביניים יסודו בדברי התלמוד: "אמר רב הונא בריה דרב יהושע פשיטא לי בר מתא אבר מתא אחריתי מצי מעכב ואי שייך בכרגא דהכא לא מצי מעכב"¹. רבנו גרשם ורש"י² הסבירו את הפסקה "ואי שייך בכרגא דהכא לא מצי מעכב" כמכוונת רק לאותו אדם הבא להעתיק את מקום מגוריו מעירו לעיר אחרת והוא נשאר תחת שלטונו האדמיניסטרטיבי של אותו מושל עצמו. מדבריהם משתמע, שאדם זר הבא מתחום שלטונו של מושל אחר להתישב בקהילה מסוימת חל עליו דין חרם הישוב על־פי התלמוד. לעומתם רבנו תם³ פרש פסקה זו אחרת, וקבע שאדם המקבל על עצמו לשאת בהוצאות המס של קהילה מסוימת רשאי להתישב בה ואין דין חרם הישוב חל עליו על־פי ההלכה. יש לשער שדין חרם הישוב הונהג בקהילות שונות בימי־הביניים במאה האחת עשרה

* תוך כדי הדפסת מאמרי, אליו מצורפת תשובת מהר"י ברונא מתוך כתב־יד, על חרם הישוב, הופיעה התשובה במהד' א"ד פינס (תשובה מרבינו ישראל ברונא בענין חזקת יישוב, מוריה, ד, גליון י—יא (תשל"ג), עמ' מד—מט) — ללא הבהרת רקעה וללא דיון במשמעותה. כמו־כן מצויים בה שיבושים ניכרים בקריאה ובהעתקה, הניכרים למעיין. דברינו יידפסו כבשעת מסיר־תם, וכל שישווה יעמוד על ההבדלים בין הכא להתם.

1 בבא בתרא כ"א, ע"ב.

2 ראה שם.

3 רבנו תם פסק כך הלכה למעשה. ראה ספר הישר, חלק השו"ת, ברלין תרנ"ח, סי' עא. עמדתו של ר' תם נגד חרם הישוב מובאת באור זרוע, זיטומיר תרכ"ב, חלק א, סי' קטו; שו"ת מהרם מרוטנבורג, לבוב תרכ"כ, סי' עז: "ראיתי שפי' ר"ת ואי שייך בכרגא שרצ' להיות שייך בכרגא ולתת עמם ולישא בעול כמו בני העיר מכאן ואילך לא מצי מעכב ויהיה כבני העיר ולהכי נהגו לגזור הקדמונים חרם של ישוב שעל ידו כופין ולא מן הדין כדפירש"י (= מרדכי לב"ב, רמז תקיז) וראה גם שם, סי' קא. על חילוקי הדעות בין רש"י לבין ר"ת ראה בהגהות לרא"ש, ב"ב פרק ב, רמז יב: "ובא"ז כתב דרש"י ור"ת פליגי בהכי ופסיקא כרש"י דמצו מעכבין שלא יהא כבני מתא. וכל אלו הדינין נוהגין גם לענין להלוות ברבית ואם יש חרם ישוב ע"פ תקנת רבנו גרשם מאור הגולה הרי הם מעכבין עליו אי שייך בכרגא", וראה L. Finkelstein, Jewish Self-Government in the Middle Ages, N. Y. 1924, p. 14 (להלן — פינקלשטיין); L. Rabinowitz, The Talmudic Basis of the Herem Ha-Yishub, JQR, 23 (1937-38), pp. 217-23; The Herem Hayyishub, London 1945, pp. 26-30 (להלן — רבינוביץ); S. Zeitlin, The Herem Hayyishub, JQR, 32 (1946-47), pp. 427-431; S. W. Baron, Rashi and the Community of Troyes, Rashi Anniversary Volume, N.Y. 1941, pp. 62-71; י"ז כהנא, חזקת הישוב והשתלשלותה, סיני, כרך נ (תשכ"ב), עמ' קיח; א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשכ"ח, עמ' 79; ש' אלבק, יחסו של רבנו תם לבעיות זמנו, ציון, יט (תשי"ד), עמ' 133—134; I. A. Agus, The Heroic Age of Franco-German Jewry, N. Y. 1969, pp. 90-94 (להלן — איגוס).

ואולי כבר במאה העשירית⁴. חכמי ימי-הביניים יחסו תקנה זו לרבנו גרשם מאור הגולה⁵, אך בתקנותיו אין כל זכר לכך⁶.

מהר"ם מרוטנבורג נתן תוקף יתר לדין זה וביסס אותו על העקרון התלמודי של "דינא דמלכותא דינא"⁷. הוא אף הרחיב את תחולתו וקבע שגם אדם יחיד, שאינו עוסק במשא ומתן ולא נשקף לו כל נזק כלכלי מידי, רשאי למנוע מאדם זר התישבות בעירו⁸. את שיטת רבנו תם ניסה ליישב עם שיטתו, בהסבירו שלדעת ר"ת לא חל דין חרם הישוב רק באותן קהילות בהן לא היה דין זה נהוג כלל⁹. בעקבותיו של מהר"ם המשיך תלמידו בעל המרדכי לבסס את דין חרם הישוב¹⁰ ודבריו התקבלו בדרך כלל על חכמי הדורות הבאים.

אף שחרם הישוב נתקבל ברוב קהילות אשכנז, היו מספר מקרים שלגביהם לא חל איסור זה¹¹. ביחוד התנגדו חכמים לאסור את כניסתם של פליטים מגורשים לקהילה מסו-ימת על סמך חרם הישוב. מהר"ם מרוטנבורג קבע — "אם בורחים בני הישוב לישוב אחר מפני פחד וסכנה אין יכולין לעכב בני הישוב בידם מלהלוות ולהרויח כשיעור חיותם וכפי

4 ר' תם אשר חי במאה הי"ב ראה בחרם הישוב תקנת "קדמונים". ראה אור זרוע, חלק א, סי' קטו; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס לבוב, סי' עז (= מרדכי לב"ב, רמז תקיז), וראה רבינוביץ, עמ' 24—25; איגוס, עמ' 90.

5 ראה דברי אור זרוע בהגהות לרא"ש ב"ב פרק ב, רמז יב: "ואם יש חרם ישוב ע"פ תקנת רבינו גרשם מאור הגולה הרי הם מעכבין עליו", וראה תשובת ר' חיים אור זרוע אצל א"י איגוס, תשובות בעלי התוספות, גיו יורק תשי"ד, עמ' 227; שו"ת ר' יעקב וויל, ויניציאה ש"ט, סי' קנא; שו"ת מהר"ק, ויניציאה רע"ט, שורש קצב. וראה בתשובת מהר"י ברונא להלן.

6 כל בו, פירדא תקמ"ב, סי' קיו, וראה פינקלשטיין, עמ' 118—141, 205—215.

7 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס לבוב, סי' שיג; מרדכי לב"ב פרק הגזול, רמז קעח, וראה I. A. Agus, R. Meir of Rothenburg, Philadelphia 1947, vol. II, No. 594.

8 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, שם, סי' רטו: "ושאלת פרדכת שאין לו משא ומתן אם יכול להוציא מן העיר את מי שאין לו ישוב, דבר פשוט הוא שיכול להוציא דא"ל אין לי מעות הפסקת לי לחיותא במציאות שבאים לידך היו באים לידי כמה רווחים שהיו לי אם לא היתה בכאן גם אתה מייקר שכירות הבתים וכמה עניינים שלא נחננו להכתב".

9 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' שפא—שפב: "וכי אין זה מעשים בכל יום במקום שאין חרם של יישוב שאדם בא לגור בישוב חברו שלא ברשותו ואף לכתחילה מותר, ואין בו דין עני המהפך לפר"ת. E. Zimmer, Harmony and Discord, N.Y. 1970, p. 24. ניסה לה-סיק שמהר"ם קבל את דעתו של רבינו תם אשר התנגד לחרם הישוב והפיץ דעה זו בקרב קהילות אשכנז עד אשר התקבלה. האמת היא שמהר"ם ניסה לצמצם את התנגדותו של ר"ת לחרם הישוב רק לגבי אותם הישובים בהם לא הונהג הדין. עובדה היא שמהר"ם בעצמו פנה לקהילת גורנברג ודרש מהם שבני הקהילה יחדלו מלעסוק בעסקים בקהילה אחרת. ראה דפוס פראג, סי' תתקפג. בתשובה אחרת של מהר"ם נאמר במפורש שחרם הישוב היה בזמנו נפוץ "בכל הישובים". ראה דפוס לבוב, סי' תעו: "ועוד איך יוציאם מחמת חרם שיש בכל הישובים והם עצמם לא זכו". וראה רבינוביץ, עמ' 49; איגוס, עמ' 92. אמנם היו קהילות בודדות גם בזמנו של המהר"ם בהן לא היה נהוג חרם הישוב, ביניהן גם קהילתו רוטנבורג וקהילת גושלר, ראה דפוס לבוב, סי' ריד, תעו, וראה H. J. Zimmels, Beitrage Zur Geschichte der Juden 1926, in Deutschland im 13 Jahrhundert, Wien 1926, p. 38. אבל כנראה שאלו היו קהילות יוצא-אות דופן.

10 מרדכי לב"ב, רמז תקיז—תקיט. בעל המרדכי אף קבע שתפילת כל גדרי של יום כפור אינו מבטל את חרם הישוב. ראה מרדכי ליומא, רמז תשכו.

11 רבינוביץ, עמ' 36.

טיפול ביתם עד אשר יעבור זעם וכפי מיעוט ממזגם שנושאים ונותנים בו ישאו עמם בעול מושל העיר¹², ובעקבותיו הלכו אחרים¹³. לאחר המגיפה השחורה במאה הי"ד ובעקבות הגירושים של קהילות שלמות במאה הט"ו, כאשר המוני ישראל נדדו מזרחה ודרומה¹⁴, לא יכלו ברוב קהילות אשכנז לנהוג עוד על-פי דין חרם הישוב. ר' יעקב ווייל כותב: "שבזמן הזה אין חרם הישוב נוהג"¹⁵. אף כי נותרו קהילות בודדות גם במאה הט"ו אשר שמרו על דין חרם הישוב¹⁶, מעתה הן היו יוצאות הדופן.

ב

יש בדינו עדות שבקהילות רבות באשכנז במאה הט"ו לא נהגו ב"חרם הישוב" מתוך שיקולים עקרוניים, וזאת אנו למדים מתוך תשובת של מהר"י ברונא בכתב-יד¹⁷. מהר"י

- 12 שו"ת מהר"ם, דפוס לבוב, סי' עט.
 - 13 ראה מרדכי לב"ב, רמז תקיט; הגהות לרא"ש, ב"ב, פרק ב, סי' יב.
 - 14 ראה צ' גרץ, דברי ימי ישראל (תרגום שפ"ר), וורשא תרנ"ח, כרך ו, עמ' 3—16, 206—243, וראה על הגירתם של יהודי אשכנז לאיטליה, C. Roth, The History of the Jews of Italy, Philadelphia 1946, pp. 117-137, (להלן, רות).
 - 15 שו"ת ר' יעקב ווייל, סי' קנא. עניינה של תשובה זו בסיכסוך שפרץ בעניין חוקת הרבנות בין ר' ישראל מברונא ור' אנשיל בקהילת רגנסבורג. ר' יעקב ווייל הודיע בקשר לכך שאין חרם הישוב נוהג בזמנו ואין חוקת רבנות קיימת בקהילות אשכנז שונות. נגד חוקת הרבנות הביעו את דעתם גם חכמי הדור האחרים. ראה תרומת הדשן, פסקים וכתבים, ויניציאה רע"ט, סי' קנז—קכח, שו"ת מהר"י ברונא, שאלוניקי תקנ"ח, סי' רנד. לדעה רבינוביץ, עמ' 50 — דברי ר' יעקב ווייל מכוונים לומר שרק ברגנסבורג לא היה קיים חרם הישוב. להסבר זה אין כל יסוד כי כל התשובה באה להוכיח שחרם הישוב לא היה נוהג ברוב המקומות בתקופתו ובפרט חוקת הרבנות שלא היתה קיימת באף אחת מערי אשכנז. חוקרים אחדים סברו שחרם הישוב התקיים באשכנז ברציפות עד המאה השש-עשרה, ואפילו עד תקופת האמנציפציה. ראה פינקל-שטיין, עמ' 15; כהנא, שם, עמ' קכ. הם לא הבחינו בהערה של ר' יעקב ווייל. ראה לעומתם ז' ורהפטיג, החוקה במשפט העברי, ירושלים תשכ"ד, עמ' 254, הערה 113; זימר, שם, עמ' 26. ורהפטיג מביא את דברי ר' יעקב ווייל אך לא עמד על משמעותם ההיסטורית. זימר, מצד שני, הרחיק לכת באמרו שכבר בימי המהר"ם מרוטנבורג לא היה קיים חרם הישוב. ראה שם, עמ' 24.
 - 16 ר' יעקב ווייל עצמו קבע במקרה אחר לגבי קהילת אולם שבה היה ישוב קטן של חמישה מתושבים בלבד שהם רשאים על סמך חרם הישוב לדרוש מאשה אחת שתעזוב את המקום. ראה שו"ת ר' יעקב ווייל, סי' קו—קז. כנראה שבני קהילה קטנה זו רצו להתבסס מחדש וקבלו על עצמם את דין חרם הישוב.
 - 17 כתב יד לוס אנג'לס, מס' 7. תשובה זו נודמנה לידי תוך כדי כתיבת עבודת ד"ר בהדרכתם של מורי פרופ' א"י איגוס ופרופ' ש' אידלברג מאוניברסיטת ישיבה בניו-יורק. אל התשובה הפנה את תשומת לבי ידידי מר אברהם דוד מן המכון לתצלומי כתב-יד שלי בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.
- תצלום התשובה בו נעזרתי נמצא במכון בן צבי עם קבוצת תשובות אחרות בשם "חוקות הדיינים", מספר 1402, עמ' 114—115. תודתי נתונה להנהלת הספרייה של אוניברסיטת קלי-פורניה לוס אנג'לס שהרשתה לי לפרסם את התשובה ולספריית מכון בן צבי שהעמידה לרשותי את התצלום. לבד ממהדורות שו"ת ר' ישראל מברונא הנדפסות ידועות גם תשובות מהר"י ברונא בכתב-יד הסמינר התאולוגי היהודי בניו-יורק שמספרו Rab. 1424 (וראה, E. N. Adler, Catalog of Hebrew Manuscripts, Cambridge 1921, p. 28). תשובות בודדות של מהר"י ברונא מצויות בכ"י בספריית בודליאנה באוקספורד וסימנו: Oxford, MS. Heb., C. 27.

ברונא עמד בקשרי שאלות ותשובות עם ר' יוסף קולון¹⁸. בתשובה הנ"ל מגיב מהר"י ברונא על פסק דינו בדבר הסכסוך שנסוב סביב זכות יישוב של היתום שלמה בן ליאון חסדאי במנטובה¹⁹.

ליאון, אביו של שלמה, היה כפי הנראה במוצאו מבולוניה ובמשך שנות החמישים של המאה ה"ט"ו התגורר במנטובה ועסק בהלואה ברבית. עם פטירתו של ליאון נפלה דאגת הפרנסה על האלמנה והיתום שלמה. בשנת 1462 הוציא הדוכס פקודה שאסרה את ההלואה ברבית, על כן החליטו היתום שלמה ואמו לעזוב את המקום ולהתישב בבולוניה²⁰. לאחר ארבע שנים כאשר בטל הדוכס את גזירתו החליטו היתום ואמו לשוב למנטובה. המורשה שלו, ר' יעקב ספורנא דרש זכות ישיבה במנטובה לא רק ליתום שלמה ואמו אלא גם לעצמו²¹, אם כי הוא לא התגורר בה קודם לכן. ראשי הקהל סרבו לקבלם בחזרה ואף החליטו להיעזר בשלטונות כדי למנוע את שובם לעיר²².

מהר"ק הכריע לטובת הקהל. על פסק דינו של מהר"ק חלק חכם בשם ר' יוסף חיים²³ ומהר"י ברונא הצדיק את עמדתו ופסק לטובת היתום.

18 ויכוח סוער התנהל בין השניים ביחס לחרם שהוטל על אדם בשם ר' זלמוני. ראה שו"ת מהר"ק, שורש קסט, קע, וראה שו"ת ופסקי מהר"ק החדשים לרבנו יוסף קולון, ירושלים תשל"ט, סי' ט, יג, יד, לט. את הויכוחים בין השניים הגדיר החכם צבי במלים הבאות: "והנה מוהר"י ברונא היה בן גילו של מוהר"ק והיו כותבים זל"ז כחברים המתוכחים ע"ז בהלכה וכ"ז ברור בתשובותיהם". ראה צבי בן יעקב אשכנזי, שאלות ותשובות חכם צבי, לבוב תר"ס (דפוס צילום ת"א תשכ"ג), סי' קכד, דף נח, ע"א.

19 ראה שו"ת מהר"ק שורש קצב, וראה תשובת מהר"י ברונא להלן.

20 שו"ת מהר"ק שם, וראה ד' תמר, תשובה חדשה של ר' יוסף קולון בעניין ארץ ישראל, ציון, י"ח (תשי"ג), עמ' 132 (= מחקרים בתולדות היהודים וכו', ירושלים תשל"ט, עמ' 44); ש' סימני-סון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ג, כרך א, עמ' 7–51, 233 והע' 4.

21 טענת האם והיתום היתה שהם עברו לבולוניה רק באופן זמני, כי הנער היתום היה צריך להתחנך אצל קרוביו וללמוד את "מלאכת החנות" בעוד שבמנטובה הם היו מחוסרי פרנסה. הביטוי "מלאכת החנות" מכוונת כפי הנראה לעסקי הבנקאות. ראה א' מרכס, ר' יוסף איש ארלי בתור מורה וראש ישיבה בסיני, ספר היובל לכבוד לוי גינזבורג, ניריורק תש"ו, עמ' רעו; מ"א שולוואס, חיי היהודים באיטליה בתקופת הריגסאנס, ניריורק תשט"ו, עמ' 117–118. המורשה ר' יעקב ספורנא טען שהזכות להלוות ברבית ניתנה ליהודים בכללות בלי לציין מי ומי רשאים להלוות "ומטעם זה גם המורשה עצמו לעצמו הוא דורש ואומר להלוות פה מנטובה". ראה שו"ת מהר"ק, שורש קצב.

22 שו"ת מהר"ק, שם: "ועל הטענה השנייה שקובל המורשה ר' יעקב דספורנא על הקהל מצדו... באמרו שהעבירו עליו הדרך לעכב ע"י האדון יר"ה מלהוציא חוקים מאתו שיוכלו גם הם להלוות". הפנייה לשלטונות מוזכרת גם בתשובתו של מהר"י ברונא שבכתב"ד באמרו שאין זה הוגן "לעשות מעשה ע"י גויים כאשר עשו אנשי מנטובה". ראשי הקהל במנטובה הביאו ארבעה גימוקים עיקריים להתנגדותם לשובם של היתום ואמו למנטובה: א. העדרות השניים ממנטובה במשך שלוש וחצי שנים בלי גילוי דעת מצדם שכוונתם לשוב מבטלת את חזקתם במקום. ב. האם סירבה להשתתף בהוצאות הקהילה לבטול הגזירה בטענה שהיא עוזבת מפאת חוסר פרנסה במקום. ג. כאשר הדוכס אסר להלוות בריבית בוטלה ממילא חזקת הישוב של כל בני העיר. ד. לגבי דרישתו של ר' יעקב ספורנא שהוא עצמו יוכל להלוות במנטובה השיבו מנהיגי הקהילה שהפריביליגיה החדשה להלוות נתנה רק לבני המקום ולא לאנשים מן החוץ.

23 דברי ר' יוסף חיים מצוטטים פעמים אחדות בתשובת מהר"י ברונא, וראה בתשובה הנדפסת להלן. יתכן שר' יוסף חיים המוזכר כאן זהה עם ר' יוסף חיים שטרשבורק שהתגורר בבולוניה והגיה את פירוש רש"י לתורה שנדפס בחומש בולוניה רמ"ב. ראה — נ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמ' יב—יג.

חילוקי הדעות בין מהר"י ברונא ומהר"ק נבעו מגישותיהם השונות בדבר חזקת הישוב וחרם הישוב על-פי ההלכה ומהמצב ההיסטורי השונה באשכנז ובאיטליה באותה תקופה. את התנגדותם של רבנו תם והרא"ש לחרם הישוב ניסה מהר"ק להבהיר בדרך משלו. לדעתו התכוונו השניים לומר שרק על-פי ההלכה ובאמצעות ב"ד אין לעכב בעד אדם להתישב בעיר מסוימת אם הוא מוכן לשאת בהוצאות המס, אבל בני המקום עצמם רשאים בכל האמצעים האחרים למנוע בעדו להתישב במקום. הם אף רשאים למנוע את כניסתו לקהילה על-ידי השלטונות אם המתישב בא להתישב בכוח השלטונות. מהר"ק מבחין איפוא בין סמכותה של ההלכה ובין סמכותם של בני הקהילה. בכוחם של בני המקום למנוע את כניסתו של אדם זר לעיר גם אם על פי ההלכה הדבר אינו אפשרי.

מהר"י ברונא תמה על פירושו של מהר"ק²⁴ ולדעתו יש לפרש את דברי רבנו תם והרא"ש כפשוטם, היינו אדם המוכן לשאת בהוצאות המס אין לעכב בעד התישבותו בקה"י לה. לעומת סמכותם של בני הקהל מבליט מהר"י ברונא את סמכותו של גדול הדור. לדעתו רק במקום שהתקבל חרם הישוב מטעם רבנו גרשם אפשר לעכב את בואו של אדם זר לעיר, אבל חרם הישוב שהוכרז על-ידי הקהל בלבד אין לו כל תוקף. תפיסתו של מהר"י ברונא לגבי האוטוריטה של גדול הדור תואמת את השקפתו שבאה לידי ביטוי בתשובותיו האחרות ואת השקפתם של אחרים בתקופה זו²⁵. גם מהר"ם מינץ, בן דורו הצעיר של מהר"י ברונא, מעלה על נס את כפיפותו של הקהל כלפי "הרב המנהיג", באמרו: "אין כח בשום אדם כה"ג לחדש או להתנות דבר בעיר שיש בו רב ומנהיג ומומחה ומוחזק לרבים"²⁶.

מהר"ק קבע שהיתום אבד את זכות חזקת הישוב במנובחה, לא רק משום שעזב את המקום, ובמשך תקופה של למעלה משלוש שנים לא השתתף בהוצאות המס, אלא גם משום שעזב בטול זכות ההלואה על-פי פקודת הדוכס בוטלו ממילא כל החזקות על-פי העקרון התלמודי של "דינא דמלכותא דינא"²⁷. מהר"י ברונא לעומתו דרש בתוקף להכיר בזכות חזקת הישוב של היתום כי הוא ואמו עזבו את המקום מחוסר פרנסה בלבד ולא ויתרו מעולם על הזכויות שהיו במקום לראש המשפחה. אין מהר"י ברונא מקבל את גזירת הדוכס כ"דינא

24 על פירושו של מהר"ק תמה מהר"י ברונא ושואל "וכי דרך האש"רי להשיב לשואליו בסתימות שר"ל אין ב"ד יכולי' למנועו אלא כד"ג (= כל דאלים גבר) וכי השואל נביא הוא". מהר"י ברונא מעיר עוד על פירושו של מהר"ק — "ונשאתי בפירושו עם אנשי' מפולפלי' ותמהו מאד ואינו מקובל להם כלל".

25 שו"ת מהר"י ברונא, סי' רכח. בתשובה זו שמהר"י ברונא מביא בשם ר' פרץ נאמר שאין להשיג את גבולו של הרב מיישטריל משום שהוא הוסמך על ידי אותו "סבא גדול הדור מהר"ר נתן איגרא המכתיר והמסמך לכל גאונינו הן הנה שהם עתה בימינו פרנסי הדור הסכימו על ידו ומינהו לפרנס ומנהיג ודבר לק"ק טיישטט [= נוישטטט]. לגבי הלבוש המיוחד שלבשו רבנים בעלי סמיכה מעיר מהר"י ברונא שרק אלה שהוסמכו ע"י "גדולים" רשאים ללבוש זה "וכל הלבוש שאינו סמוך מן הגדולים נראה כמעיד עדות שקר בעצמו". ראה שם, סוף סי' צו. בר' ישראל איסרליין ראה מהר"י ברונא דמות של "ר"ג", "נשיא ישראל", "מופת הדור". ראה שם סי' נג, קסח, רכה, רסט.

26 שו"ת מהר"ם מינץ, קרקא שע"ז, סי' ו. אודות התואר הנפוץ "רב ומנהיג" במאה הט"ו ראה ח"ה בן ששון, הגות והנהגה, ירושלים תשי"ט, עמ' 256.

27 שו"ת מהר"ק, שורש קצב: "נראה לעניות דעתי דטענה נכונה דודאי כן הוא שפקע' החזקה באשר נגזר מאת המלך שלא להלוות ברבית דאפקעתא דמלכא היא דינ' דמלכות' דינא ויכול לגזור שלא ילוה עוד ברבית".

דמלכותא". הוא רואה בפקודת הדוכס פורענות ושמד, על כן הוא מציג מול טענתו של מהר"ק עקרון תלמודי אחר והוא "דשמדא עביד ובטיל וחלקתו לא בטיל"²⁸. כדי להצדיק את טענתו בדבר אי ביטול חזקת הישוב, מביא מהר"י ברונא תקדים ממה שארע בעיר בשאן (Bassano)²⁹, בה נפטר מלווה ברבית בשם קלמן בשאן והשאיר אחריו בנים ובנות. השלטונות בונציה הוציאו באותו זמן פקודה שאסרה על יהודי בשאן להלוות ברבית. בעקבות גזירה זו באו אנשים מן החוץ וקנו מחדש את זכות ההלוואה ברבית. הזכות והחזקה להלוואה ברבית נשארה גם בידי בניו ובנותיו של קלמן בשאן, למרות הגזירה של השלטונות אשר הפסיקה את רציפות החזקה.

ג

גישותיהם השונות של מהר"י ברונא ומהר"ק בדבר זכויותיו של היתום על-פי ההלכה, קשורות גם במציאות היסטורית שונה בארץ מושבו של כל אחד ואחד מהם. קהילות אשכנז נפגעו פגיעה קשה ביותר בימי המגיפה השחורה במאה ה"ד ובמאה ה"ט"ו נוספו להם עוד עלילות וגרושים. קהילות רבות התרוקנו מתושביהם ופליטים רבים חפשו לעצמם מקומות מקלט. בתנאים אלה לא רק שאי-אפשר היה לבטל את זכות חזקת הישוב של הגמלטים, אלא על-פי קביעתו של מהר"ם מרוטנבורג³⁰ אי-אפשר היה גם למנוע את כניסתם לקהילה חדשה. הציבור לא יכול היה לעמוד עוד בדין חרם הישוב והוא בוטל ברוב קהילות אשכנז. מצב זה עמד לנגד עיניו של מהר"י ברונא אשר הודיע שבזמנו אין חרם הישוב נוהג בכל קהילות ומדינות אשכנז: "שהרי בכל מדינו" הללו אוש"טריד, מער"הרין, עגר(?) פיה"ם (= בזהמיה), וזכ"שין, ריי"נוס, ורב"קין בכל קהילות חשובות כל הבא לגור בהם רעגנש"פורק, נור"נברק, נוישטט, פר"אג, בר"ונא אין פוצה פה ומצפץ למחות לא ע"י מולי' (= מולין) וכ"ש ע"י גויים אלא ממך כפי ר"ת והאשרי מי שרוצה לתת מס ידור בכל מקום שירצה אלא א"כ הוא איש שאינו שוה לקהל"³¹. באיטליה לעומת זה עמד הישוב היהודי במאה ה"ט"ו בסימן של גידול מתמיד. אף פליטי אשכנז רבים מצאו להם שם מקום מקלט³². ההתישבות היהודית באיטליה היתה מבוססת על הסכם מיוחד שנערך בין שליטי המקום לבין מלווה יהודי או קבוצת מלווים. הסכם זה שנודע בשם קונדוטה (= Condotta), תוקפו היה מוגבל לשלוש שנים או יותר ומדי פעם היה צורך לחדשו. תמורת ההסכם שלמו היהודים מס קבוע לשליטים. בזריות רבה חדרו היהודים לעסקי הבנקאות ברוב ערי צפון איטליה בראשית המאה ה"ט"ו³³. לפי דברי מהר"ק

28 ראה להלן בכתב היד.

29 העיר בשאן (= Bassano) נמצאת במחוז ונציה. היהודים נהנו כאן במשך שנים רבות משגשוג כלכלי ועסקו במסחר, תעשייה והלוואה ברבית. בשנת 1468 הוצא נגדם צו גירוש, ראה עליהם עיסוק ברבית אבל עדיין נשארו בה יהודים. התאריך 1468 מכונן יפה לערך לשנים בהן כתב מהר"י ברונא את תשובתו ולמאורעות שארעו בבאסנו בזמן ההוא.

30 עיין למעלה.

31 ראה להלן בכתב-היד.

32 ראה רות, עמ' 117–137.

33 V. Colorni, Prestito ebraico e comunità ebraiche nell'Italia Centrale e Settentrionale, Rivista di Storia del Diritto Italiano, Vol. VIII (1935), p. 1-55; S. W. Baron, The Jewish Community, Philadelphia 1942, Vol. I, p. 275, Vol. II, p. 10

היתה הלוואה ברבית עיקר עיסוקם הכלכלי של יהודי איטליה בתקופה זו.³⁴ השליטים היו מבטלים לפעמים את הקונדוטה והיה צורך לשלם סכומי כסף "לתקון המעמד".³⁵ כדי למנוע תחרות מצד מהגרים חדשים וצרות עין מצד השלטונות ניסו יהודי איטליה למנוע את כניסתם של מהגרים חדשים לקהילות המבוססות.

החל משנות השלושים והארבעים של המאה הט"ו הועמדה הבנקאות היהודית באיטליה במבחנים קשים ביותר עקב הופעתם של הנוזרים המטיפים הפראנציסקנים והדומיניקאנים אשר הטיפו נגד הבנקאות היהודית.³⁶ בין המטיפים בלטו במיוחד יוהנס קפיסטרנו וברנר-דינו מסיינה. לשיא הטפותיו נגד היהודים הגיע ברנרדינו בשנת 1438 כאשר דרש שתיים עשרה דרשות בגנות היהודים. בין קהל מאזיניו היה גם המלך רנה מבית אנוזי.³⁷ המטיפים דרשו להקים "קופות חסד" (Monti di pietà) להלוות לנוצרים ללא רבית. בהשפעת ההטפות, פירסם האפיפיור אוגניוס, בשנת 1442, בולה שבה הוא קרא לנתק את הקשרים בין הנוצרים והיהודים.³⁸ במספר רב של ערים החלו לבטל את הקונדוטות ומעמדם הכלכלי של היהודים החל להתערער.³⁹ במנטובה הורגשו התוצאות במיוחד בשנות הששים כאשר הדוכס הפסיק את הבנקאות היהודית לשנים אחדות.

התערעורת עסקי הבנקאות של יהודי איטליה והחששות מפני ההשפעות המזיקות של המטיפים הועלו על ידי מהר"ק בצורה ברורה ביותר:

"דמה שאמרו ר"ת ורבנו אשר שאין בני העיר יכולין לעכב לבא לדור בעירם... זה היה דוקא בימיהם שלא היה בדבר שום סכנה וחשש הריסת המעמד... וזה ודאי היה טעם נכון עד שלא באו הדורשים מכתי הכומרי" כאשר היה מלפני שלושים שנה או פחות שלא היו רגילי כלל וכלל אבל עכשיו אשר בעו"ה רבו אלו הכיתות מהדורשי, אשר הם רצועי מרדות לישראל... הלא דברי פשוט הוא לכל שופט צדק שיכולין בני העיר לעכב על הבא לדור שם בעל כרחם ומגרה בהם הדוב וישובור את שיניו בדין מדין רודף".⁴⁰

111; מ"א שולוואס, תולדות קהילת רוויגו, סיני, כרך כ (תש"ז) עמ' קצט; הנ"ל, חיי היהודים באיטליה בתקופת הרניסאנס, ניו יורק תשט"ו, עמ' 1-2, 106-118; G. S. Rosenthal, Banking and Finance among the Jews in Renaissance Italy, N. Y. 1962, pp. 2-16; תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ג, כרך א, עמ' 3-4; ד' קארפי, היהודים בפדובה בתקופת הרניסנס (דיסרטציה), האוניברסיטה העברית 1967, עמ' 3-6. ח"ה בן ששון, תולדות עם ישראל, ת"א תשכ"ט, ב, עמ' 177-178.

34 שו"ת מהר"ק. שורש קלב: "להלוות ברבית לעז"ז שהוא עיקר אומנות היהודים השוכנים באר-צות האלה וכמעט שאין להם אומנות אלא הוא". בחורים צעירים הלכו ללמד את "מלאכת הח-נות", היינו בנקאות. מסיבה זאת הלך גם שלמה היתום לבולוניה אל קרוביו. ראה שם, שורש קצב וראה א' מארכס, ספר לוי גינצבורג, ניו יורק תש"ו, עמ' רע"ו; שולוואס, שם, עמ' 117-118.

35 ראה שו"ת מהר"ק, שורש קצב, וראה להלן על בטול הקונדוטות בעקבות הנוזרים המטיפים.

36 ראה רות, שם, עמ' 162 ואילך; שולוואס, שם, עמ' 108; רונטאל, שם, עמ' 19; A. Milano, Sto-ria degli ebrei in Italia, Torino 1963, pp. 162 ff., 684; קארפי, שם, עמ' 55 ואילך; בן ששון, שם, עמ' 187-188.

37 מילאנו, שם.

38 סימונטון, שם, עמ' 5 ואילך. קארפי, שם, עמ' 57.

39 קארפי, שם, עמ' 57 והערה 15.

40 שו"ת מהר"ק, שורש קצב. החששות מפני הכומרים המטיפים מופיעים עוד פעמים בתשובה זו. קטעים אלה הושמטו במהדורות המאוחרות, כנראה מפחד הצנוורה. על דאגת היהודים מפני המטיפים הנוזרים העירני מורי פרופ' ח"ה בן ששון.

לאור התנאים הללו, מנעו את כניסתם של זרים לקהילות איטליה. באחת התשובות מודיע מהרי"ק — "שבני העיר מוחין בכל מאמצי כח בכל עיר ועיר את הבא לגור בתוכם הן קנו המעמד הן לא קנו המעמד"⁴¹. אפילו כאשר הגיעו פליטים ממגורשי ספרד בסוף המאה הט"ו היו מקומות שרצו למנוע את התיישבותם⁴².

את עמדתו התקיפה של מהרי"ק לגבי חרם הישוב יש להבין על הרקע המיוחד של התבססות הקהילות היהודיות באיטליה של תקופת הריניסנס. לא היו כאן בעיות של עלילות וגזירות כה חריפות כמו באשכנז, אבל עם הופעת המטיפים החלה כאן מלחמת קיום כלכלית אכזרית ביותר. מתוך רצון למנוע תחרות בין המתישבים הוותיקים והמהגרים החדשים ומתוך זהירות של אי מתן עילה בידי השליטים להפסיק את הבנקאות היהודית, הנהיג הקהל את חרם הישוב ואחזו בנשק זה בכל תוקפו.

את עמדתו של מהרי"ק ברונא, לעומת זאת, יש להבין על רקע התפוררות קהילות אשכנז כאשר בעקבות העלילות והגרושים בוטל חרם הישוב ברוב קהילות אשכנז. השניים דברו איפוא בשני מישורים שונים.

41 ראה תשובת המהרי"ק במאמרו של ג' רוזנטל, שתי תשובות חדשות לר' יוסף קולון, תרביץ, ל"ד (תשכ"ה), עמ' 76.

42 רבינוביץ, עמ' 72—73.

נוסח התשובה

"זאת לדעת ע"ד המחלוקת דאנשי מנטובה עם היתום שלמה, נשתלחו לי דברי ה"ה מהר"י קולון יצ"ו ודברי מהר"ר יוסף חיים יצ"ו החולק עליו ונתבקשתי להכריע ביניהם ולפי שלא נתבררתי לדין לכן לא באתי לפסוק אך לפלפולי בהלכה. אמנם תמהתי במאי פליגי, הלא כת' המרדכי⁴³ דברי ר"ת, וז"ל (אביסף) אביאסף: בר מתא אבר מתא מצי מעכב, ואי שייך בכרג' וכו', ראיתי שפי' ר"ת אי שייך בכרגא לתת מס עמהם ולישא בעול כמו בני העיר מכאן ואילך לא מצי מעכב ויהיה כבני העיר עלו. וראבי"ה הוא בעל אביאסף הסכים עם ר"ת שכת' על ר"ת וז"ל: ולהכי נהגו הקדמוני' לגזור חרם על ישוב שע"י זה כופין ולא מן הדין עכ"ל. ושוב כת': ורשאין בני העיר להסיע על קיצתן ולעשות (ע) תקנתם על עצמם, רשאים לגזור שכל מי שיבא לדור בעיר שלא ברצונם שלא ישאו ויתנו עמו. ואם יש רב בעיר יכול לגזור גם על הבא לדור וחלה גזירתו אם הוא תלמידו, עכ"ל. וכן פסק האש"רי הלכה למעשה בתשוב' והיא כתוב בטור חושן [משפט] סימן קנ"ה⁴⁴ וז"ל: ששאלת יודי שרוצה ללכת לכפר לדור שם להרויח ואומרי' לו אנשי אותו העיר קא פסקת⁴⁵ לחיותנו ורוצים להרחיקו מעל גבולם, אין יכולי' למונעו דלא קאמ' תלמוד' אלא אדם הדר בעיר הזאת ובא להעמיד ריחיים או חנות במקו' אחר דאינו שייך במס עמה' יכולי' בני (העיר) אותה העיר לעכב עליו, אבל דבר פשוט הוא שאדם יכול לגור בכל מקו' שירצה ואין בני העיר יכולי' לעכב עליו וכי קנו הראשונ' בחזק' עכ"ל. והואיל ועשה כן האש"רי הלכה למעשה והוא בתרא וידע לכל הדעות אין לפקפק בה וכן הלכה. וגם מנהג קדמונים שכת' אביאסף שאין לעכב אלא ע"פ חרם ישוב ש"מ כל היכא דליכ' חרם ישוב אין לעכב כלל לא מדינ' ולא ממנהג'. וכיון דבמנטוב' ליכא חרם ישוב כלל כדמוכח בכל דבריה' הילכך הדין עם היתום. ומה שכת' מהר"י קולון: אפי' לר"ת דמפ' אי שייך בכרגא דמתא דהיינו שרוצה להיות שייך בכרגא כו' דלא מצי מעכב, היינו דלא מצי מעכב עליו בדין שאין ב"ד מונעי' אותו מלבא לדור הנה כו' עד אבל אם יוכל לסגור לפניו הפתח שלא יבא פשיט' ופשיט' שהרשות בידם. כשם שהוא רוצה לבא בעל כרחם ע"י השר כך יעכבו גם הם ע"י השר שלא יבא וישר כחם עכ"ל מהר"י קולון.

ותימ' גדולה הוא זה לאיש כמוהו לומ' דפשיט' ופשיט' הוא להבין דברי ר"ת כך ולהבין דברי הגמ' כך — אי שייך בכרגא לא מצי מעכב ע"י ב"ד אלא יכולי' לעכב על ידי כל דאלים גבר ע"י מולין וערלי' או ע"י הכאות. מי ראה כזאת, ומה הוצרך לומר לא מצי מעכב הל"ל בהדי' אי שייך בכרגא כד"ג [= כל דאלים גבר]. ועו' הרי ר"ת כת' בהדי': דיהיה כבני העיר עכ"ל, ואי כל דאלים גבר מאי יהיה כבני העיר. ועו' שהא"שרי פסק בהדי' אפכא וכת': דבר פשוט שאדם יכול לגור בכל מקו' שירצה ואין בני העיר יכולי' לעכב וכי הראשונ' קנו בחזק', אלמ' אין רשאין לעכב ע"י שר ושופט ולא ישר כוחם ח"ו וחלילה. ועו' והלא אמוראי' יש לפרש דבריהם וכ"ש הגאונים והפוסקי'. ועו' הביא ראיה מהר"י חיים כמה לא מצי מעכב שאין לפרש כן. וכן בסוף פ' חוק' הבתי' ⁴⁶ כמה מעכבי' ואין מעכבי'

43 ראה בבא בתרא, כא, ע"ב; מרדכי לב"ב פרק לא יחפור, רמז תקיז.

44 במהדורות שבדפוס, סימן קנו.

45 בדפוס "יהודי" במקום "יודי", "קמפסדת" במקום "קא פסקת".

46 ב"ב נט, ע"א; ס, ע"א.

ש'אין מתפרשי' על ידי ב"ד אלא כפשוטו. וכן נראית בספר קניין בהלכות שכני' פ"ח 47 פעמי' מעכבי' ואין מעכבי' חלון נגד רשות הרבי' או פתח ורוצה להרחיבו או לעשותו שנית אין חבירו מעכב עליו וכ"ש בני (רה"ר) [העיר] אין מעכבי' עליו אלא ע"כ כפשוטו. וכן מה שכתו' מהר"י קולון שהאש"רי ג"כ ר"ל כן דוק' ע"י ב"ד אינו מונע אבל ע"י השר או איך שיוכלו לעכב הרשות בידם ולא חולק על זה כ"א העקש והפתלתול אשר לא יבין ולא הגיע להורא' עכ"ל. באמת וברור שאין דעת האש"רי כן כפירשו של מהר"י קולון, שכת' אינם יכולי' למונעו ולא כת' אין ב"ד יכולי' למונעו. ועו' וכי דרך האש"רי להשיב לשואליו כ"כ בסתימות שר"ל אין ב"ד יכולי' למונעו אלא כד"ג וכי השואל נביא הוא. ועו' לשון למונעו אינו שייך לומר על ב"ד אלא הל"ל אינם יכולי' לעכבו. וכן דמסיק ואין בני העיר יכולי' לעכב עליו, מה שייך כאן בני העיר הל"ל אין מעכבי' עליו או אין ב"ד מעכבי' עליו. ועו' וכי הראשונ' קנו בחזק' מה הוצרך לתת טעם לב"ד אל הר' פלוני השואל. ונשאתי בפירושו עם אנשי' מפולפלי' ותמהו מאד ואינו מקובל להם כלל. וכן ההיא דבעי רב הונא בר מבוואה אבר מבוואה דעלמ' מאי תיקו 48. ופסקו כל הפוסקי' מאחר דנשא' [ר] בתיקו בספק לכן אין מעכבי' עליו והק' [= והקשה] מהר"י קולון למה אין מעכבי' עליו הלא מדיננו יהא כד"ג כיון שנשא' בתיקו. ומזה מוכיח מהר"י קולון פירשו והקש' עליו בר פלוגתי' הרבה דכל התנאי' השייכי' כד"ג ליתנהו הכא ויפה כת'. ועו' דכתב האש"רי טעם (דכד"ג) דכד"ג דדין גמור, משום דמי שהדין עמו מוסר נפשו עליו והשני מסלק נפשיה 49, אבל הכא דנשאר בתיקו אי דינ' כד"ג יהרג זה את זה ולא יסלקו זה. ועו' דלא מצינו שום תיקו בכולי' תלמוד שהוא כד"ג. אע"פ דבפ' הנוקי' 50 אמרי' הילכך דלא אתמר הלכת' לא כרב ולא כשמואל כד"ג גבי עילאי שתו מיא ברישא כו', שאני הת' דאיפשר ע"י ראייה אי נהיגי כרב אי נהגי כשמואל אבל גבי תיקו לא אשכחן כלל. ודבריו תמוהין (הן) הם. הילכך דינא עם היתום. ובר מן דין אומר אני שהדין עם היתום כי דבר פשוט כי קניית הישוב ומעמד החנניות חשוב [כ]קניית קרקע וכן שכירות בתי' כדתנן 51 כשם שקרקע נקנית בכסף ובשטר ובחזק' כך שכירות קרקע נקנית בכסף ובשטר ובחזק'. וכן מוכח בדברי מהרי"ק שהזכיר מחאה ומודעא לג' שנים וחזק'. הילכך אפי' אם מכר היתום חזקתו וחזקת אביו בהדי' לאו כלום הוא, כיון שהיתום אינו בן עשרי' שנה או בן י"ח שנה כדאית' פ' מי שמת 52 ובפ' התקבל 53 בין לרב בין לר' יוחנן, וכן האש"רי פרק הנוקי' 54 ואפי' כשהוא בן עשרי' צרי' שיהיו לו סימני'. ואין לומר שאני הכא דהוה מתנה דמועיל אפי' בבן י"ג אם הביא ב' שערות דטעמ' דמתנ' דפי' רשב"ם והמיימוני 55 לא שייכי אלא גבי היתום בעצמו דאי לאו דעבדו ליה הנאה גדולה לא יהיב מתנ' [ה]. אבל הכא היתום לא יהיב מידי אלא אמו, ואין לה כח להזיק ליתום בנחלת אביו. וכן טעם שני שכת' המיימוני 56 כדי שיהיו

47 צ"ל פ"ה.

48 ב"ב, כא, ע"ב. בגמרא לפנינו "אחרנא" במקום "דעלמא", וראה דקדוקי סופרים לב"ב אות נ'.

49 ראה האש"רי לב"מ דף ב, ע"א, ס"א, וכן האש"רי לב"ב דף לד, ע"ב ס"י כב.

50 גטין ס, ע"ב.

51 ב"ק עט, ע"א; ב"מ צט, ע"ב.

52 ב"ב קנה, ע"א; קנו, ע"א.

53 גטין סה, ע"א.

54 רא"ש, גטין פרק הנוקין, ס"י יט.

55 ראה הרשב"ם לב"ב קנח, ע"ב דברי הרמב"ם במשנה תורה, ספר הקניין, הלכות מכירה,

פרק כט, הלכות יב, יג, יד. 56 שם, הלכה יד.

דברי' נשמע' לא שייך הכא דהיתו' לא דבר כלום. וגם רוצה לילך מכאן דלא שייך למימ' [ר] שיהיו דבריו קיימי' אדרב' ינח' ליה השת' שלא יהו דברי אמו קיימי'. ומה שהביא מהרי"ק ראייה מספר צפנת פענח שכת' וז"ל: להכי נהגו הראשונים' כשיצא אדם מרשותו י"ב חדש שאבד זכותו, כי כשם שקונה אותו בי"ב חדש כך מאבד זכותו בי"ב חדש כשיוצא משם ומתישב במקו' אחר ואינו יכול לחזור בלא התר' אלא א"כ שנותן מסים עם הקהל וד"ל עכ"ל. וכ"ש האי יתום שהיה בבלוניה ג' שני' וחצי ולא נתן פרוט' למנטוב' שאבד זכותו. ואין לומ' שאני הת' שהטילו הקהל חרם ישוב מדכת' שצרי' התר' דמנ"מ [= דמאי נפקא מינה] בהאי חרם הלא לא חלה עליו שהרי בשעת חרם הוא היה מיושב העיר. ועו' שהרי תלה הטע' כשם שקונה ישוב בי"ב חדש כך מסתלק ממנו בי"ב חדש. וטע' זה שייך לומ' במקו' שאין חרם כמו במקו' שיש חרם וזה פשוט עכ"ל מהרי"ק. ואומ' אני שכל הדעו' אלו תמוהי' מאוד ואי' שום ראייה מזה כלל. דמדכת' בלא התר' ש"מ דאייירי בחרם ישוב שצרי' התר' אבל לא בחרם ישוב שהטילו הקהל כמו שכתו' מהרי"ק אלא איירי בחרם ישוב שתקן ר"ג מ"ה [= רבנו גרשום מאור הגולה] וז"ל כמו שכתו' אור זרוע גדול בפ' לא יחפור ⁵⁷ דרבי' גרשו' תקן חרם ישוב במלכותו והיכא דפשט ונהגו חרם ר"ג נהגו והיכ' דלא נהגו לא נהגו. והיכ' דנהגו חל על כולי' עלמ'. והילכך כי יצא ונשאר בחוץ חשוב נכרי וחל עליו חר"ג, כשם שקונ' בי"ב חדש כך מאבד בי"ב חדש, די"ב חדש חשוב יאוש כדאמר' בסוף פ' הנזקי' ⁵⁸ שהיית' ביד הסיקריק' י"ב חודש ופי' רש"י כמו נתיאשו כו' וה"פ כשם שקונה ישוב שהלך לשם וחשוב כבני אותו העיר ה"נ אבד זכותו מזה העיר דלא חשיב כבני זה העיר אלא כנוכרי וחל עליו חר"ג, אבל בלא חרם ר"ג לא מצי מעכב כלל כמו שפסק האש"רי ור"ת ולא כפירשו ב"ד אינו יכול לעכב, אבל ע"י גוי יכולי' לעכב, חלילה וחס לא תהא כזאת בישראל. ועו' לפי' [= לפירוש] המפרש' אי שייך בכרגא כבר וע"כ גם עת' רוצי' לתת מס עם הקהל ואי' מעכבי' ר"ל ע"י ב"ד אבל ע"י גוים יכולי' לעכב, אמאי הא אית להן תרתני לטיבות' דשייכי בכרגא כבר וגם עתה א"כ למה יגרשוהו ע"י גוים חלילה. ועו' ראייה ברור' שהדין עם היתום מדכתבו התו' באלפסי פרק לא יחפור ⁵⁹ וז"ל: מיהו כבר נהגו הקדמוני' לגזור חרם שלא לגור בשום עיר אפילו שייך בכרגא אם לא שכבר זכה בישוב ע"י אבותיו או חמיו עכ"ל. אלמ' אפי' חרם קדמוני' דהיינו חרם ר"ג לא חל על היתום הזה, שהרי יש לו גם זכות אבות במנטובה. הילכך היתום ר' שלמה שם למנטוב' למקום אביו. ואין לומ' דשאני הכא כיון שאמו אמרה והשיב' לראשי הקהל כי מטה ידם מלהלות במנטובה ולא נתרצת לסייע בהוצאות תקון המעמד והיא היית' אפטרופ' היתום, הילכך אמר מהרי"ק שהיתום אבד זכותו דחשיב מחילה. ואמר אני דזה ממש איפכ' דמדמתי הטעם משום דמטה ידם, מוכח דלא מחלה כלל. אלא כשיחד כשישיגו ידם יחזרו למנטובה ובאולי' ימצאו מציאה כדאמ' פ' השולח ⁶⁰ גבי עמרם צבעא וכה"ג אמרי' בפ"ב דקידושי' ⁶¹

57 באור זרוע, ירושלים תרמ"ז, חסר קטע זה. המוציא לאור העיר בסוף פרק לא יחפור שחסר לו כתב היד מדף כ' עד סוף הפרק. קטע זה חסר גם בכתב יד האור-זרוע לונדון, בריטיש מוזיאום 2859 Or. (קטלוג מרגליות, 530). את תצלומי ראיתי במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי, מס' 6408-9.

58 גטין נח, ע"ב.

59 הקטע מופיע בשינויים קלים בהגהות מרדכי רמז תקיז. אך לא מצאתיו בתוספות לאלפסי.

60 המעתיק טעה וצ"ל פ' הגיוקין". ראה גטין נב, ע"ב.

61 קידושין ג, ע"א.

דההוא גברא דובין נכסי' אדעת' למיסק לארץ ישראל' אסיק ולא איתהדר ליה איתדר ליה אמר רבא דחזור המקת. ואפי' האש"רי לא שאמ' כן בהדי' בשע' מכירה רק שגלה דעתו, וכן מביאה האש"רי בפ' האשה שנפל(ה)[ו] 62 מביא חזק מוכר(?) הך עובד' על גלוי דעת לבטל המקח שמכר בהדי' וקבל המעות מיד הלוקח. כ"ש דמועיל גלוי דעת החזק' חזק' [= חזקת] נחלת אביו, והא דשתיק ולא מחה בהדי' משום דלא רצה לבייש את אמו דאסור לסתור את דבריה כדאמר' בסוף פ"ק דקדושי' 63. ואנן סהדי דלא ניהא ליה במאי דאמרה אמו והא דאמרינ' בפ' מי שהי' נשוי 64 אדלא אתא לבי דינא ודאי ניה' ליה במאי דטעין חברי' הא כבר פי' מהר"ם 65 ה"מ כשהם תובעי' או אנן מסייעי' לנתבע משום דהמע"ה [= דהמוציא עליו הראיה], אבל כשהם נתבעי' אדינ' בטענ' כל דהו אנן מסייעי' לנתבע כדי לאוקמי ממונא בידי דמרי כי ק' [= קשה] להוציא ממונא מחזקתו. כ"ש דהיתום מצי לאשתמוטי ולמימר מי אמינ' הן יאמרו תן לי מעות להוציא ואם אמינא לא מפסידנא חזקתי לכן שתק. כה"ג אמרינ' בפ"ק דבבא מציע' 66 ובפ' הדיינין 67 וכדפי' רש"י שם. אבל במאי דאמר' אמיה לא איכפת ליה דאין לה כח להפסיד היתום כדאמר' פרק הניזקי' 68. ולא עוד אלא אפי' אם הוציא היתו' בפיו דברי אמו לא יפסיד בדברי' אלו הגרועים את נחלתו כדאמר' ריש פ' הכותב 69 ר"פ הזורק בגטי' 70 האומ' לחבירו דין ודברי' אין לי על שדה זו ואין לי עסק בו וידי מסולקת הימנה לא אמר כלום, ופי' רש"י דאין כאן לשון מתנ' מי שקרקע שלו ובא ליתנו לחברו שצריך לשון מתנה. אבל כי עתה אין לו רשות בהם ובא לו ממקום אחר שאינו ירושת אבותיו מוחיל הואיל ומשו' תקנה דיד' תקין רבנ'. ובר"פ יש נוחלין בתו' מהר"ם 71 דוק בכתוב' אבל בשאר בע"ה עד שאמר בפ' אני מוחל לך. כ"ש הכא שאפי' האם גופ' לא דבר' אחד מלשונות הגרוע' הללו שאינן כלום. הילכך מכל הלין טעמין אומ' אני שהדין עם היתום ר' שלמה שישב לנחלתו למנטובה ואינש לא ימח' בידו.

ומה שכת' מהרי"ק וז"ל: ואפי' לפי כל טענותיו שהיה לו חזק' מ"מ כשרו"מ [= כשרום מעלתו] גזר שלא להלות עוד, מיד יצא כל אחד מחזקתו ואם אח"כ השתדלו להיות להם רשות מאת האדון כבר נסתלק מעשה ראשון ופני' חדשו' באו לכאן וכו' לא החזיק מעולם עכ"ל. וזהו עיקר טעם שלו. ונ"ל דאינו כן דשמדא עביד ובטיל וחזקתו לא בטל 72, אלא לקביע קמא הדרי. וכן ראיתי מעשה באיטליא בעיר בשא"ן 73 שם היה מוחזק הח"ר קלמן בשא"ן וכשנפטר החזיקו בניו ובנותיו בעיר בשא"ן ועדיין הם יושבי' שם ומוחזקי' אע"ג

62 הרא"ש כתובות, פרק שמיני, סי' ב, וראה שם פרק יא, סי' ט, גטין פרק ו, סי' ט ובבא בתרא פרק ח, סי' מח.

63 קידושין לא, ע"ב—לב, ע"ב.

64 כתובות צד, ע"א.

65 דברי מהר"ם מובאים בהגהות לראש בכתובות פרק עשירי, רמז יב.

66 בבא מציעא, ג, ע"א—ע"ב.

67 שבועות מב, ע"ב.

68 גטין נב, ע"ב. כנראה התכוון לדין "אפיטרופוס דמפסיד מסלקינן ליה".

69 כתובות פג, ע"א.

70 גטין עז, ע"א.

71 את דברי מהר"ם המצוטטים לא מצאתי לא במרדכי ולא בראש לפרק יש נוחלין.

72 ירושלמי כתובות פרק א, הלכה ה.

73 ראה למעלה הערה 29.

שגזרו השרר' בוניזי'א שלא להלוות שם ברבית ורצו אחר' להשתדל לשם להלוות ומחו בהם יושבי בשא"ן וגזרו רבני אשכנז וצרפת בנח"ש שלא להשיג גבולם וכן הוא עומד עדיין חזקת' בעיר בשא"ן. הילכך מה שהוכיח מהר"י קולון דרי' ב"מ⁷⁴ ראה אדם המציא' ונפל עליה ובא אחר והחזיק בה מי שהחזיק בה זכה בה ואף לכתחיל' מותר לעשות כן מדתנן בריש פאה⁷⁵ נטל מקצת פאה וזרק על השאר אין לו בה כלום, נפל עליה פרש טליתו עליה מעבירי' אותו ממנה. והלא דברי' ק"ו ומה הת' שכבר זכה במקצת וגם הוא קוד' לזכות אפ"ה יבא השני ויעבור אותה הימנה כיון דהני מילי דהפקר, הכא שזה רוצה לזכות בהפקר זה לפי דבריה' שאומ' שזה הפקר ועדיין לא זכה, לא זכה בו כלל, אלא מדינ' ⁷⁶ בני העיר הם שקדמו וזכו בישוב העיר לכ"ש שיעבירו אותו מן הכא לזכות בו אם יוכלו עכ"ל מהרי"ק. ואמר אני דהאי ק"ו פירכ' הוא ולא דמי אלא כעוכלא לדנא⁷⁷, דגבי פאה ומציא' דק[א]מרו לא זכה בו כלל אפי' בפורת' דלא נקנית אלא בהגבהה, וכת"ג אמרינ' פ' חזק' הבתי' ⁷⁸ דההיא איתת' דאכלא דיקלא בתפשיחא תליסר שנין אתא ההוא גבר' דפק בו תותי' פורת' אתא לקמיה דלוי אוקמי' בידי'. אתא ההיא איתת' צוחה קמיה אמ' לה מאי איעביד לך לא אחזקת כדאחזקי' אינשי, כ"ש הכא דנפל עליה שלא זכה כלל, הילכך מעבירי' אותו הימנו. אבל הכא עובד' דידן לאו הפקר הוא כדפירשתי לעיל דשמדא עביד ובטיל והחזקות במקומה עומד'. הלכך היתום שב לאחזותו. ועו' ע"כ לא דמי אפי' בעיר דלית ליה חזק' (לא) לנכרי ולאנשי העיר יש להם חזק' כמו שכת' ר"ת והאשירי דב"ד אין מעכבי' את הנכרי מלדור פה, וגבי הפקר ב"ד מעבירי' אותו כדפירשתי גבי ההיא איתת' א"כ נליף מק"ו כדפירשתי. אע"כ צ"ל דלא דמי למציאה ופאה שהראשון לא זכה כלל ואם יטול מן השני את שלו הרי זה גול גמור שהרי השני זכה מן הדין בגוף הענין, אבל הכא בעיירות אם גם השני בא לדור פה מ"מ הראשון' במקומן יושבי' וזה הנכרי אינו נוטל את מה שבידם, הילכך אין למהרי"ק שום ראייה כלל. ואדרב' תדע שכן הוא שהרי בכל מדינו' הללו אוש"טריך מער"הרין עג"ר(?) פיה"ם וזכ"שין ריי"בוס ורנ"קין בכל קהלות חשובות כל הבא לגור בהם רעגנש"פורק נור"נבערק גוישטט פר"אג בר"ונא אין פוצה פה ומצפצף למחות לא על ידי מולי וכ"ש ע"י גוים אלא ממש כפי ר"ת והאשירי מי שרוצה לתת מס ידור בכל מקו' שירצה אלא א"כ הוא איש שאינו שוה לקהל⁷⁹.

74 ב"מ י, ע"א.

75 פאה, פרק ד, משנה ה.

76 אפשר לקרוא גם "אדרב".

77 ובתלמוד — "ולא דמי להדדי אלא כי אכלא לדנא" (ראה סנהדרין כת, ע"ב). ושינויים אחרים ר' גם למעלה.

78 ב"ב נד, ע"א.

79 לפי חכמי אשכנז אחדים נועד דין חרם הישוב למנוע חדירתם של אלמנטים בלתי רצויים מבחינה מוסרית לקהילה. ראה שו"ת מהר"ם, דפוס לבוב, סי' קיא: "ורבותינו כתבו בתוס' ב"ב כי ר"ת ז"ל לא היה מודה בחרם הישובים כי אמר קדמונינו לא הנהיגו חרם הישוב אלא בשביל אלמים ומוסרים...". וראה אור זרוע, חלק א, סי' קטו; ספר חסידים (מהד' ויסטיצקי) פפד"מ תרפ"ד, סי' תתתקא. גם בתשובת מהר"י ברונא נרמז נימוק זה. לפעמים אנו מוצאים שחרם הישוב בא למנוע "צרות עין" מצד הציבור ומצד השלטונות. ראה שו"ת מהר"ח אור זרוע, לפסיא תרכ"ה, סי' רכז, וראה Z. Frankel, Entwurf einer Geschichte der nachtalmudischen Responsen, Jahresbericht des Jüdisch-theologischen Seminars, Breslau 1865, p. 34, no. 6. לדעת פינקלשטיין, שם, עמ' 13—15, נועדה התקנה למנוע את הגירתם של יהודים מאזורים כפריים לאזורים עירוניים. על-פירוב מודגש הנימוק הכלכלי, היינו

ומהשת' אני אומ' על מה שכת' מהר"י קולון: מי הוא החסר דעת שיטעה בזה וכל האומ' כן אינו אלא טוע' וכל דיינא דדאין כה"ג לא דיינא הוא, דפשיט' שלא עלה על לב ר"ת כן חלילה וחס עכ"ל. פליאה היא בעיני כי דומה האי מדרבנ' כדלא גמיר אינש שמעתי' לא ראיתי רבנן קשישי דקמאי דקמן דכתיבי הכי דסמיכי אדעתייהון כ"כ כאילו נתנו בסיני במלתא דכ"ע נהגי איפכא ודל' לשתמיט בשו' ספר אין מעכבו בב"ד ולא בשו' פוסק הרגילי' לפרש דבריה'. וגם אשכחן בכמה דוכתין בגמ' ובפוסקי' דאי' מעכבי' כפשוטו. לכן לא הוה ליה לזלזולי כ"ע. ומה שהוכיח מסתימ' הפתח והארי' [ך] מאד והוכיח דבעי' גלוי דעת גמורה דאל"כ הסיילוק הוה סילוק גמור. אה"נ [= אין הכי נמי] הלא תשובת אמו שהשיבה שאינה עוקרת אלא מפני שמטה ידה ואין לה פיוור עוד מאחר שנתבטל הרבית, הרי אין לך גילוי גדול מזה כשיחזור הרבית במנטובה תחזור גם היא. ועו' דבר פשוט דגבי סתימת הפתח צריך גלוי, דאל"כ למה סת' פתחו בבניין אבנים, וכת' א"כ מאי מייתי מהר"ם ראי' לסתימת החור, שאין מדמה סתימת החור לבניין האצטב' עליו לסתימת הפתח בפרוץ בבניין ופרץ פצימיו כי אפשר לבניין האצטב' בלא סתימת החור, אלא הניח מקו' לזוב המים דרך החור כמו ע"י מרוב או סתימת החור ולא יבנה אצטב' עליו. ומה שייך בסברות הללו דאיפ' לאפוכי מיפך ולדמות מלת' למלתא לפסוק בפשיטות כי דבריו כאילו אין עליו תשוב' כלל. והא דקאמ' היה סתו' ובקש לפותחו אין בני מבוי מעכבי' עליו, מסתמ' ר"ל לגמרי לא ע"י מולי או עכו' להבדיל. נלאתי להארי' על פלפולו אך נ"ל שהדין עם היתום. אך עוד אחת אמינא דמ"הרי קולון סיים במכתבו שאפי' אם נפרש את דברי ר"ת והאשרי כפשוט' מ"מ כיון שרש"י ורבי אביגדור והמיימוני וה"ג חולקי' עליו מי יעכב בראשי הקהל שלא ימנעוהו מלבא אם תגבר ידם דלא יאמרו קים לן כרש"י ורבי' משה ורבי אביגדור וה"ג. גם על זה אני מחזיק דברי החולק עליו מהר"י חיים דדוקא במוחזק אמרינ' קים לן כפלוגי ולא לעשות מעשה ע"י גוים כאשר עשו ראשי מנטובי. ומאחר דר"ת, והאשרי ורא"ביה באביאספ' שהם בתראי וסוגי' דעלמ' בכל מדינות וקהילות כוונתייהו קיימי ובתריהו אזלי, הלכת' כוונתייהו ולא מצי למימ' קים לן כאחרין כ"ע, ובהא סלקינ' שהדין עם היתום שלמה. נאם ישרא' מברונא ברעגנשפורק.

מניעת תחרות מצד אנשים זרים המבקשים להתישב בקהילה מסויימת. ראה שו"ת מהר"ם, דפוס בודפסט, סי' תתקפג; דפוס פראג, סי' תתקפג; דפוס לבוב, סי' רט"ו; שו"ת ר' יעקב ווייל, סי' קו; שו"ת מהרי"ק סי' קצב. וראה ח"ה בן ששון פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, ת"א 1962, עמ' 135–136. אייגוס, עמ' 92, הביע דעה שגזירת חרם הישוב נתנה עמדת כוח מיוחד בידי היהודים אשר באו לנהל מו"מ עם השליטים. הם יכלו לאיים שאם לא יזכו ליחס הוגן הם יעזבו ואחרים לא יוכלו להתישב במקומם מחמת חרם הישוב.